

שכונת הבוכאים

בעיני צבר

ממוצא אפגני

אריה אליסר, זכרתי ימים מקדם... א, ירושלים: הוצאה עצמית, תשס"ז, 190 עמ'; ב, ירושלים: הוצאה עצמית, תש"ע, 206 עמ'

על שכונת הבוכאים 'רחובות' נכתבו מחקרים,¹ זיכרונות לא מעטים² ודברי ספרות,³ חלקם בידי מחברים שגדלו בה. ואף על פי כן יש מן החידוש בספרו של אריה אליסר. שכונה זו, שנוסדה בשנת 1892, 'על אופן ערי אירופה', הייתה המרווחת והמורדנית בשכונות ירושלים בתקופה העות'מאנית. בתקופת המנדט חל פחות במצבה החברתי-הכלכלי, והוא הלך והחמיר לאחר קום המדינה, עד שחלקים ממנה הפכו לחורבות שאין איש גר בהן. שינוי חל גם באופייה הדתי. בעבר היו רוב תושביה דתיים-לאומיים, עתה רובם ככולם חרדים ובהם גם לא-ציונים.

אליסר כתב על החיים בשכונה בעיקר בתקופת המנדט. הוא נולד בה בשנת תרצ"ז למשפחת אליאס, ששניים מבניה היו אמידים, בעלים של

1 ראו: גיורא פזיילוב, מבוכאה לירושלים: עלייתם והתיישבותם של יהודי בוכאה בארץ ישראל, תרכ"ח-תש"ח (1868-1948), ירושלים תשנ"ה, עמ' 87-106, 171-246, 332; דרור ורמן, הבוכאים ושכונתם בירושלים, ירושלים תשנ"ב.

2 עליזה זיו, תמונות משכונת ילדותי, [חמ"ד] 2002; מנשה הראל (בביוף), נחלת יעקב, תל-אביב תשמ"ג ועוד הרבה.

3 בן-ציון יהושע-רז, שתיקת התרנגול: רומן, הוד-השרון 2002. ראו גם: הנ"ל (עורך), תפוח מעץ הדעת: חמישים סיפורי עם מאפגאניסטאן, מפי רפאל יהושע-רז, ירושלים תשמ"ג - במבוא כתב העורך על אביו כמספר סיפורי עם.

שתי חצרות, מן הגדולות בשכונה, ומראשי קהילת יהודי אפגניסטאן ובית הכנסת המרכזי שלה בירושלים 'ישועה ורחמים'. אביו היה פועל מקצועי ולפרקים עבד באזור צמת. הדמות הדומיננטית במשפחה הייתה האם – אולי גם בגלל היעדרות האב לפרקים – שידעה קרוא וכתוב עברית ואנגלית, מן היחידות בבנות עדתה בדורה. השינויים בחייו של המחבר נעשו ביזמת אמו או בהסכמתה. היא היטיבה להכיר את בנה וידעה לתעל אף את מה שנראה כמגרעותיו לאפיק חיובי. כך היא הפנתה אותו ללמוד בבית הספר הטכני של חיל האוויר בחיפה משום שמילדותו נהג לפרק ולהרכיב ('להרוס') מה שנפל לידיו.

אליסף למד תחילה בתלמוד תורה 'בני ציון' שבשכונה, שהיה מוסד נחשל הן בתוכני הלימוד, שכללו בעיקר לימודי קודש ובמידה פחותה עברית, דקדוק וחשבון, והן בשיטות החינוך, שנסתייעו בעונשי גוף לרבות הצלפות במקל על רגלי התלמיד כשהן קשורות בסד (פֶּלְקָה). אחר כך הוא למד בבית הספר 'דורש ציון', הראשון בארץ שבנים למדו בו לימודי חול נוסף על לימודי הקודש (נוסד בשנת תרכ"ו, 1866), ושבתקופה הנדונה בספר היה מוסד חינוכי דתי נאור יחסית מבחינת תוכני הלימוד ושיטות החינוך בו. אליסף אינו מותח ביקורת על המוסד הראשון – בכלל הוא מביט אחורה לא בזעם אלא בחיוך – והקורא מתרשם שלכל היותר לא היה תענוג ללמוד בו, ואין הוא מבליט די את מעלות המוסד השני. אני כותב מניסיוני. למדתי בשני המוסדות כמה שנים. אליסף הוא דתי וציוני, כנראה ימני; כך הוא מעדיף לכנות את מלחמת השחרור או מלחמת העצמאות מלחמת תש"ח משום שאין המדינה משוחררת עדיין. חרף השכלתו הפורמלית המצומצמת ניכר בספר הידע שלו בלשון ובתחומי החי, הצומח והטכניקה. אך מעניינים בו במיוחד תיאורי ההווי המפורטים ודפוס הדיבור שנהגו בשכונה.

רוב תושבי השכונה בתקופה שעליה כותב אליסף היו בני עדות מזרחיות ורובם חסרי אמצעים, בעוד שבראשיתה היו רוב תושביה בוכארים אמידים. היו בה ובסמוך לה יותר מחמישים בתי כנסת, שכן כאשר החליט אליסף להתפלל בכל ערב שבת בבית כנסת אחר עשה זאת יותר משנה. בתי הכנסת היו רובם ככולם של בני עדה אחת או פלג עדה, בוכארים, אפגנים, משהדים, יודים, המדאנים, חלבים ועוד. מיוחד בהם היה בית הכנסת 'מוסאיוף', מתחם שכלל כמה חדרי תפילה, ושהתפללו בו רוב שעות היום, שחרית עד הצהריים ומאוחר יותר מנחה ומעריב. מוסד אחר ראוי לציון הוא בית הספר 'שפיצר' לבנות, מוסד דתי וציוני נודע ובעל זכויות, שאינו מוזכר בספר.

לעומת זאת מתואר בהרחבה השוק בשכונה, שהיה באותו זמן אחד משלושת שוקי החוצות הגדולים בירושלים, לא פחות משוק מחנה יהודה. נוסף על בעלי

החננויות והדוכנים היהודים בשוק, הביאו ערבים את תוצרתם למכירה. לדברי המחבר:

עם עלות השחר ההמולה החלה מתגברת ומתגברת כמו בקן דבורים, עת באו 'המסטורות' (הפלאאיות הערביות)⁴ והפלאאים הערבים לשוק והתמקמו על הרצפה וברחוב הסמוך כדי לתפוס מקום טוב. לפעמים נתקלנו במסטורה צעירה חולצת שד בפומבי ומניקה תינוק. הן היו לבושות בדרך כלל בשמלה שחורה... כל אחת לפי טעמה האישי (או של בעלה?). חלקן באו יחפות, התוצרת החקלאית מונחת על ראשיהן בתוך סלי נצרים חומים-שחורים בכמה קומות. כל סל היה בקוטר של כ־90 ס"מ ובגובה של כ־20 ס"מ. חלקן באו עם בעליהן הפלאאים המשופמים שהילכו לצידן בארשת חשיבות, ללא שום מטען... מצחן היה עטור בשורה או מספר שורות של מטבעות עשויות כסף, כל אחת לפי 'עושרה'. חלק מן הזוגות הנ"ל הגיעו כשהפלאח המשופם רכוב על חמור, סוס או פרד ולידו מהלכת המסטורה, זקופת גו ולראשה סל נצרים (עמ' 94-95).

הפרות והירקות בקיץ היו שונים מאלה שבחורף. לא היה אפשר להשיג את התוצרת הקיציית בחורף, ולהפך, שלא כהיום, שרוב הפרות והירקות גדלים ונמכרים כל ימות השנה. היו גם פרות וירקות שאין כמותם כיום: תפוח עץ קטן וחמצמץ, משמש לבן (מיסטקאוי), לימון מתוק, גזר סגול, מלפפון שעיר (פקוס) ועוד. אחרי שהמוכר הערבי שקל את התוצרת, ביקשו רוב הקונים היהודים תוספת (בקשיש), ותמיד קיבלו. בחודש אלול נוהגים יהודי ספרד והמזרח להשכים לסליחות, ובסיומן נהגו רבים מהם ללכת אל השוק; בעונה זו גם קנו ענבים לייצור יין בבית.

ההוויי בשכונה היה שונה מרחוב לרחוב ומחצר לחצר, אך נראה לי כי היה לה גם מאפיין כללי. רוב יושביה סבלו ממחסור, ושרר בה עוני רב הן במישור הכללי והן במישור הפרטי. כך במשפחתו של אליסף, אביו היה פועל מקצועי וכנראה לא היה מובטל, האם ידעה כאמור קרוא וכתוב והייתה בעלת יזמה ותושייה, ושני דודי היו אמידים. אין זה פרופיל של משפחה נחשלת וחסרת יכולות אישיות, ובכל זאת חיו בני המשפחה במחסור, אף שהוא חוזר ומציין שהם לא חשו בו.

המשפחה, שמנתה שבע נפשות, גרה בדירת שני חדרים, ששטחה הכולל היה 26.4 מ"ר, ההורים בחדר אחד, וארבעת הילדים וסבתא בחדר אחר. בכל

4 לדברי המחבר כנראה הכוונה למוסתרת, מטעמי צניעות, אף שבניגוד לעירוניות, הן התהלכו ללא רעלה.

מיטה ישנו שני ילדים, והמיטה שימשה גם לישיבה. המטבח היה בחצר וגודלו 2.5 מ"ר. גם השירותים ופח האשפה היו בחצר, משותפים לכל הדיירים. הדירה הייתה טחובה, היא לא הוסקה בחורף ולא חוברת לחשמל עד שנת 1946. רק אחרי שנת 1948 רכשה המשפחה מקרר קרח משומש. לא היו בדירה מים זורמים; מים הובאו מבאר משותפת בחצר, ואחרי הרחצה שימשו לשטיפת הרצפה. בחצר היו עצי לימון נטועים בחביות ריקות של דגים מלוחים, וישנו בה בלילות הקיץ. שישה משבעת דיירי החצר היו מהראת, אפגניסטאן.

כמה פרקים בחלק הראשון של הספר מתארים בפירוט ובהומור את הלבוש וההנעלה של הילדים, רכישתם והשימוש בהם. הברט, שחבשו כל ילדי הספרדים כל ימות השנה, לרבות שבתות וחגים, היה פריט הלבוש היחיד שנקנה לפי מידת הילד. כל הפריטים האחרים נקנו במידה גדולה יותר, כדי שיתאימו לאורך זמן 'לילד הגדל במהירות'. הרבה שימושים היו לברט: כסל לפרות שנקטפו ללא רשות מגינות השכנים, כרשת לציד פרפרים ומעופפים אחרים, כ'צלחת מעופפת' שהוטסה במקביל לקרקע, אמצעי לחבוט בילדים אחרים, כלי לאחסון זמני של בולים ופריטים אחרים בבטנתו ועוד. אחרי שהברט התבלה וצבעו דהה, היו מסירים את בטנתו, הופכים אותו על פניו והוא היה כחדש. כאשר התבלה הברט ללא תקנה הוא שימש להברקת נעליים שנמשחו במשחה לכבוד שבת וכך למשחקים ולתעלולים.

נעליים, 'בוטים' בלשון השכונה, נקנו לילדים לפני ראש השנה. האב לקחם בלילה, לרוב לשכונת מאה-שערים, בירר את המחיר בכמה סנדלריות ובחר אחת מהן, ושם עמדו הילדים לפי התור על קרטון, והסנדלר שרטט את היקף כפות רגליהם במידה גדולה בהרבה מגודלן, 'כי הילד גודל'. כאשר התקבלו הנעליים, ביקשו הילדים מסנדלר בשכונה להרכיב בעקביהן פרסות סוס וארבעי-חמש שורות מסמרים לאורך כל נעל, כדי שיוכלו לרוץ במורד הכביש ו'להתגלש' עליהן. במוצאי החג כבר הלכו הילדים בצליעה ובגרירות רגליים, שנפצעו בגלל הנעליים הגדולות. במשך הזמן נשחקו הסוליות מרוב גלישות, והמסמרים חדרו דרכן ופצעו את הרגליים. חליצת הנעליים בלילה הייתה מבצע, ולפעמים התאפשרה רק בעזרת האם, ששלפה את הנעל וחיממה מים כדי להפשר את הרגליים. בבוקר קשה היה להכניס את כפות הרגליים הקפואות לנעליים הרטובות, בקיצור 'סבלנו בחודשים כסלו טבת שבט אדר' ביום ובלילה מבעיות ברגליים. נעל ש'פערה את פיה' נמסרה לתיקון של חצי עקב, עקב שלם, חצי סוליה או סוליה שלמה. לכן היו בשכונה הרבה סנדלרים. בזמננו ספק אם רבים יודעים תיקון חצי עקב מהו, אכן מעטים המה הסנדלרים. 'היו גם מקרים לא מעטים שכאשר הילד גדל והנעל לחצה לו על הרגל חתכו מספר סנטימטרים בגפה העליונה מקדימה כדי שירווח לילד והוא התהלך עם אצבעות מבצבצות מקדמת הנעל' (עמ' 16-17).

אליסוף מפרט את סוגי הנעליים, הסנדלים, הקבקים, המגפיים ופריטי לבוש אחרים, לחורף ולקיץ, אופני השימוש בהם ותיקונם. בילדותו וגם מאוחר יותר לא תמיד היו השרוכים של זוג נעליים בצבע אחד, וכאשר נקרע שרוך, לפעמים קשרו שניים או שלושה חלקי שרוכים, לא תמיד באותו הגוון, לשרוך אחד. גרביים נקנו תמיד בצבע כהה ובאותו גוון, כדי שאפשר יהיה לזווג שתי גרביים ששרדו אחרי שבנות זוגן התבלו. הגרביים הונחו בשלוש אריזות בד (בוכצ'ה): אחת לשימוש, אחת לתיקון ואחת לטלאים. היו הרבה אופני תיקון: טלאי, אריגת פני החור שנפער ועוד. לפעמים התיקון והגרם היו בגוונים שונים, ולפעמים כל גרם הייתה בצבע שונה. הנשים עסקו שעות רבות בתיקון גרביים, ויש שהוא נעשה כמבצע משותף של נשות החצר. כשבלו הגרביים לגמרי, עוד היה להן שימוש להכנת כדור סמרטוטים, ככף קלע ועוד. כל זה מתואר בהומור וברוח טובה, לעולם אין הכותב מתלונן על הקשיים הפיזיים והאחרים ועל המחסור. תיאורים אלה של הרובד החומרי והבסיסי של הקיום משקפים היטב את מציאות החיים של משפחה זו ושל סביבתה. הם ייחודיים ומעניינים יותר מאשר תיאורי מחזור השנה, מחזור החיים וההוויי בבית הכנסת ובמוסדות החינוך – שכבר תוארו לא אחת – ולכן פירטתי בהם. המחסור אפיון גם את המישור הכללי. בשכונה היו שגרו במרתפים אפלים, גרועים מאורוות, לא הייתה אף מכונית פרטית אחת, וטלפון ראשון הותקן בה רק אחרי שנת 1949. מבקבוקים ריקים התקינו כוסות ואגרטלים, מפחי שמן ריקים התקינו כלי בית, חנוכיות ופנסי רוח, השתמשו גם בצלחות פח, ותיקנו צלחות פורצלן שבורות. התלמידים אכלו ארוחת צהריים בתלמוד תורה, והיו בהם שזו הייתה ארוחתם היחידה ביום.

השוק היה אתר מרכזי בשכונה והוא מתואר בהקשרים שונים, למשל: בימי הסליחות שוטטתי לפעמים בשוק בשעות המוקדמות של הבוקר. לאט לאט זרחה השמש והחום החל להתגבר. מאות אלפי זבובים ועשרות אלפי זמבורים [כל החרקים המעופפים העוקצים] ריחפו ושוטטו בתוך ההמולה הזו, כל יצור זעיר שוטט לחפש את מזונו. לא פעם ראיתי כיצד צרעה צהובה-שחורה מזנקת בזהירות מרובה על זבוב, המוצץ בשלוחה את מזונו מענב או מקליפת אבטיח, נועצת בו את עוקצה ועפה אל על כשטרפה בפיה. גם אנו מדי פעם לכדנו זמבור בעזרת הברט, עקרנו את העוקץ וקשרנו את אחת מרגליו על ידי חוט תפירה דק.... ידועה ונפוצה האמרה 'שתי ביצים תאכל', ראשי תיבות 'שב"ת'. גם מוצר זה נקנה לפעמים מן המסטורות. נהנית לראות כיצד קונים ביצים מפלאחית אנאלפיתית. לדוגמה, אם היא ביקשה מחיר של שלוש ביצים בגרוש, ביקשו ממנה, לא פעם בכוונה תחילה, ביצים בארבע גרוש וחצי (בגרוש היו עשרה מיל). התחילה לחשב ולהתבלבל, ואם בעלה (שגם הוא

היה אנאלפבית) היה עמה, ביקשה ממנו לחשב ואז העסק הסתבך עוד יותר. לבסוף פתרה את הבעיה בדרכה: 'קח שלוש ביצים ותן לי גרוש'. עוד שלוש ביצים וקיבלה עוד גרוש. כאשר הגיעו לחצי גרוש ה'מחשב' שוב התקלקל.

לבסוף, לאחר ויכוח קצר התחננה וביקשה, 'קח שלוש ביצים ותן גרוש' ובזה הסתיים העניין. טריות כל ביצה וביצה נבדקה בצורה כזאת: כופפו את אצבעות יד שמאל בצורת קונוס כשהאגודל והאצבע מהווים את הצד הצר. עמדו כשהפנים מול האור, עצמו עין אחת, קרבו את הצד הצר כלפי העין ואת הביצה כלפי הצד הרחב וסובבו אותה כדי לבדוק אם היא טרייה וצלולה או עכורה וישנה (עמ' 98-99).

האזור שמאחורי השכונה מתואר ברוח לירית:

מאחורי שכונה זו השתרעו שדות תבואה עד האופק. אם טיילנו בכיוון תל ארזה, עברנו תחילה דרך כרם זיתים קטן או דרך הכביש והגענו מאחורי שנלר. שם הייתה חורשת אורנים ומאחריה שדה בור מלא עשב, רקפות, כלניות ופרחים שונים. מאחורי חורשה זו השתרעו שדות בור ותבואה ענקיים עד לאופק. הייתה התרגשות שכל היקום הומה ככוורת ובמקביל שרוי בשלווה, כדי לספוג את חום השמש. השלווה הייתה גדולה עד כדי כך, שאני חושב שאם בזמן זה חתול היה רואה עכבר, היה מחייך אליו ולא מנסה לטורפו (עמ' 143).

התיאורים המפרטים מיני חרקים ומעופפים, צמחים ועשבים וקוצים, מעידים על התעניינות אמתית של המחבר בטבע ועל הבחנה בין פרטים זעירים ולא נחשבים בו.

אליסף מתאר גם כמה דמויות מיוחדות בשכונה. אחת מהן היא איש אדום זקן שלפרנסתו עבד קשה כסבל, אך בשבתות היה שליח ציבור וקולו הרעיד לבבות, ועוד יותר הרשים את הציבור כאשר תקע בשופר. הוא אף מציין תופעות מוזרות, כמו חתול שומר שבת, שמדי ליל שבת וחג עמד בפתח בית אחד, הקשיב לקידוש והסתלק. הוא גם מתאר בהרחבה חגים ומועדים, אך כאמור אלה כבר תוארו לא אחת.⁵ אך אציין שני מנהגים שלא מצאתים במקורות אחרים: בפסח שני אכלו מצות ששמרו מחג הפסח שקדם לו, ובחג השבועות הציעו ורדים לעוברי אורח כדי שיברכו עליהם.

5 כתבו על כך זבולון קורט, בן-ציון יהושע, אהרון בצלאל, ראובן קשאני ואחרים במאמרים ובספרים, ובשל ריבויים אין צורך לציין כאן הפניות אליהם.

במלחמת השחרור הייתה שכונת הבוכארים בקו החזית, מול שיח' ג'ראח ועמדות הלגיון הירדני. תושביה סבלו קשות והיו בהם לא מעט קרבנות. בספר מתוארות בהרחבה תקופה זו ותקופת הצנע בשנים שלאחר המלחמה, אך לא ניתן לפרט על כך במסגרת מצומצמת זו.

לדמותו של אריה אליסף אציין כי משפחת אליאס לא הייתה ענייה כלל. הם אכלו לשובע, היה להם ביגוד סביר, רכשו ספרים, פעמיים בשנה קיבלו הילדים כסף לקולנוע, ולפחות פעם אחת נסעו לחופשה מחוץ לירושלים. אך אליסף ביקש ללמד בדבריו לא רק על משפחתו אלא על השכונה ויושביה.

המחבר היה ילד יצירתי. בגיל עשר הוא ייצר 'חמש אבנים' עשויות מתכת ומאוחר יותר – גלילור (קלידוסקופ), גלגליים (קורקינט), משחק מונופול, חנוכיה ממכסי בקבוקים, עפיפונים ועוד. לכישוריו אלה קשורה כנראה סקרנותו לתופעות שבטבע, לחי ולצומח, ונראה לי שאין זו רווחת בקרב נערים מן המגזר שלו. סקרנותו הביאה לפעמים למעשה, כמו ניסיונו לרדות דבש מכוורת, ולפעמים הביאה לתובנות, למשל לדעתו הילדים לא סבלו מראומטיזם משום שהם, שלא כמו המבוגרים, עסקו בפעילות גופנית.

בכתבתו של אליסף יש גם הומור. למשל הוא כותב על מנעול חלוד שאם צעקו עליו היה נפתח מעצמו, על עיתון שהשתמשו בו לכל היותר לגירוש זבובים, על גזוז שניתן לשחקני כדורגל אך היה חם כל כך שהיה זה עונש ולא פרס, על זקנה בעלת אמצעים שלא ידעה קרוא וכתוב אבל ענדה שעון זהב וכאשר שאלוה 'מה השעה?' השיבה 'השעון מקולקל'.

יש בספר מונחים שהיו בזמני ואינם בשימוש היום, כמו החמלנו (העמסנו), זינק (פח מגולוון), קרמיטים (רעפים), ערבנג'י (עגלון), עקימות (פניות), פוררה או בוננות (סביבון); בוננות לדעת המחבר מקורה בביטוי יסבבנהו יבוננהו בפרשת האזינו (דברים לב, י) המזכיר סביבון. יש בלשונו שגיאות לא מעטות, כמו עשרה פעמים, לאחורה, מקדימה, אכלנו גלירה. אך לא אחת לשונו הדורה ומדויקת.

לדברי אליסף בית הכנסת המרכזי של יהודי אפגניסתאן בירושלים, 'ישועה ורחמים', נוסד משום שפגעו בסבו שהתפלל בבית כנסת של עדה אחרת, אך במשפחתי יש מסורת דומה בכל פרטיה על סבי משה בצלאל. לא הייתי מכניס את הקוראים לוויכוח זה, אך בבית הכנסת הנזכר יש אכן ציון שסבי משה בצלאל היה במייסדיו.

לסיכום, ספרו של אריה אליסף מתאר הוויי ופרטים רבים שאינם במקורות אחרים. אילו היה הספר יוצא לאור בהוצאת ספרים מקצועית, היו באות על תיקונן שגיאות רבות בו וחזרות על דברים שסופרו, וארגון הנושאים היה קוהרנטי יותר, אך גם כך הוא ראוי לקריאה.